

Історичні розвідки

УДК 94(477) «1917/1921»

ДО 100-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: СОЦІОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧАСІВ УНР

TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE UKRAINIAN REVOLUTION:
SOCIO-CULTURAL ACTIVITIES IN THE PERIOD OF UPR

Злата Сапелкіна

канд. іст. наук, доцент Академії праці, соціальних відносин і туризму

Zlata Sapelkina

PhD in History, Associate Professor of the Academy of Labour, Social Relations and Tourism

 orcid.org/0000-0002-5051-2042

 sapelkina.zp@socosvita.kiev.ua

Анотація

Сучасна Україна є спадкоємицею державницьких традицій, закладених в часи революції 1917-1921 років. У статті висвітлено аспекти діяльності Урядів УНР, спрямовані на формування національної ідентичності, зокрема запровадження просвітницької роботи, орієнтованої на виховання патріотизму та підвищення рівня національної свідомості.

В роботі продемонстровано активну участь науково-культурних еліт у різних органах державної влади, у відкритті україномовних навчальних закладів, у пропагуванні інтересу до історії та культури України, з'ясовано роль Української автокефальної церкви у збереженні української автентичності.

Abstract

Modern Ukraine is the inheritor of the state traditions established during the revolution of 1917-1921. The paper reviews various aspects of the activities of the Government of the Ukrainian People's Republic (UPR) aimed at shaping the national identity through the introduction of educational work, aimed at educating patriotism and raising the level of national consciousness. The aim of the paper is to focus on the educational, cultural and educational achievements, which the leadership of the UPR managed to implement in a rather short time given the external aggression and civil strife. The principle

Ключові слова:

державотворення, освіта, культура, просвітництво, українізація, національна самосвідомість.

Key words:

state building, education, culture, Ukrainization, national identity.

Інформація про рукопис

Надійшов до редакції:
01.11.2017

Рецензований: 15.11.2017

Подано доопрацьовану
версію: 09.12.2017

Прийнятий до друку:
18.12.2017

of historicism played an important role for the research methodology, which helped to reveal both general and specific features of social phenomena, objective connections between historical events, and to find out their specificity, taking into account space-time intervals.

The paper discusses the active participation of the academic and cultural elites in various state authorities, the opening of Ukrainian-language educational institutions, the promotion of interest in the history and culture of Ukraine, and the role of the Ukrainian Autocephalous Church in preserving Ukrainian authenticity.

The conducted research shows that socio-cultural issues were present during the entire period of the liberation struggle, finding different practical implementation in the activities of the governments of the Central Council, Hetmanate and the Directory. The activities of the clergy of the Ukrainian Autocephalous Church, which contributed to the formation of the national consciousness of their parishioners, raised their public feelings, united into a single community associated with identical religious and national interests, was of great national and cultural significance. In general, the period of liberation struggles has become a turning point in national history: the Ukrainian nation gained negative but very important experience in the creation of an independent state.

Вступ

У березні 2017 року виповнилося 100 років від початку Української революції 1917-1921 років. Це був надскладний час українського державотворення, який відзначився і поразками, і успіхами. Саме тоді сформувалась ідея державної незалежності, яка на практиці реалізовувалася через національно-визвольну боротьбу. Це був короткий, але плідний період становлення української нації. Засвоєння прогресивного досвіду попередників, врахування їх помилок, які не дозволили молодій державі зберегти незалежність, особливо актуальне наразі для українських еліт, коли російська агресія стала прямою загрозою державному суверенітету.

За роки незалежності в Україні проведено значну роботу з історичної реконструкції революційних подій 1917 - 1921 рр. Так, видано два томи збірників «Українська Центральна Рада: документи і матеріали», у яких подається значне число документів (I, II, III Універсали, протоколи засідань і сесій Української Центральної ради, Генерального секретаріату, постанови, меморандуми, законопроекти, декларації, звернення, циркуляри) [1; 2].

Грунтовні розвідки з означеної проблематики регулярно проводить інститут історії НАН України. Зокрема, у збірнику наукових праць «Студії з історії Української революції 1917-1921 років» досліджено різні аспекти тогочасної історії: соціальні питання, міжнародні відносини, культурне життя [3]. У 2017 році Інститут історії України НАН спільно з Київським національним університетом ім. Т. Шевченка, Українським інститутом національної пам'яті, Польським інститутом в Києві, Сіверським інститутом регіональних досліджень, Міжнародним фондом «Відродження» організували Міжнародну наукову конференцію «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917-1921 рр.)», опубліковані матеріали якої містять комплексний аналіз причин незавершеності національних державотворчих проектів та невдач у визвольній боротьбі [4]. Це лише невеликий перелік праць, так як за минулий рік фактично в усіх вишах (у тому числі в АПСВТ) були проведені круглі столи, симпозіуми, видані збірники тез на виконання Указу № 17 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української

революції 1917-1921 років», підписаного Президентом України 22 січня 2016 року, яким 2017-й рік проголошувався роком Української революції [5].

Мета цієї статті полягає у визначенні досягнень освітнього та культурно-просвітницького характеру, які керівництву УНР вдалося досягнути в досить стислий термін в умовах зовнішньої агресії та громадянського протистояння.

Робота ґрунтується на вивченні документів 1917-1921 років та публікацій, в яких описані події цього періоду. Для методології дослідження велике значення мав принцип історизму, що дозволив розкрити як загальні, так і специфічні ознаки соціальних явищ, об'єктивні зв'язки між історичними подіями, з'ясувати їхню специфіку з урахуванням просторово-часових інтервалів.

Результати дослідження

Буржуазно-демократична революція в Росії у лютому 1917 року обумовила формування в Україні на початку березня Центральної Ради, яка висунула програму мінімум - домогтися національно-територіальної автономії України. 10 червня оголошенням I-го Універсалу Центральної Ради брала на себе державні функції, через тиждень було утворено Уряд України - Генеральний Секретаріат. 3 липня II-им Універсалом Україна дістала фактичну автономію у складі Росії. III-ій Універсал від 20 листопада 1917 року проголосив утворення УНР, а невдовзі IV-им універсалом 22 січня 1918 року було проголошено самостійність і незалежність України.

В означений часовий період (з 1917 по 1921-й роки) вітчизняна науково-культурна еліта брала активну участь у діяльності різних органів державної влади, прагнучи «зробити духовний клімат суспільства сприятливим для творчості в найширшому розумінні цього слова» [6, с. 21]. Одразу після революційних подій 1917 р. окреслились перші прояви національного відродження: відкривалися українські школи, активізували діяльність відділи товариства «Просвіта», Центральною Радою були затверджені державний герб, грошові одиниці - шаги (дрібна розмінна монета), гривні, карбованці, впроваджено перехід на новий григоріанський календар.

В Універсалі Центральної ради наголошувалось, що кошти, які збираються в Україні, Російський Уряд відмовляється повернути назад «на потреби нашої школи, освіти й організації». Відтак постало завдання «всім організованим громадянам сіл і міст, усім українським громадським управам і установам з 1 числа місяця липня накласти на людність особливий податок на рідну справу і регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної ради» [1, с. 101-105].

Революційна доба ставила перед Урядом УНР широкі і складні завдання. Щоб реалізувати їх, на допомогу прийшла найбільш активна і свідома частина інтелігенції, яка дбала про підвищення рівня національної свідомості. Творча еліта поширювала серед українців наукові знання з історії, мови, літератури, географії, культури через друковані засоби масової інформації. Ці зусилля не залишались марними і навесні - восени 1917 р. набрав масовості рух за українізацію культурно-освітнього життя, зокрема початкової, середньої і вищої школи. На противагу цьому проросійські сили розгорнули кампанію із дискредитації української ідеї і недоторканності освітньої системи, яка існувала за царизму. За спогадами В. Вінніченка «югоси з цинічним лицемірством забили на гвалт: українці хочуть вигнати російських дітей зі школи, примусово українізувати росіян. Розпочався цілий ряд засідань шкільних рад, батьківських комітетів, на яких, дружно з'єднавшись, чорносотенець і демократ, однодушно почали виносити протест за протестом, посилаючи їх до Уряду. Вони протестували проти «насильственої українезації»! Вони вимагали від Уряду заходів проти такої «несправедливості» в ім'я гуманності, людяності, занедбаних прав «великої російської нації», домагаючись обмеження «українських жорстокостей» [8, с. 160].

У зв'язку з такою ситуацією Генеральний секретар освітніх справ І. Стешенко від імені української влади на нараді з начальниками і головами батьківських комітетів середніх та нижчих шкіл Києва 8 жовтня 1917 р. застеріг щодо подальших нелояльних виступів проти політики українізації і наголосив, що усі етнічні групи, які проживають на українській землі, повинні знати мову, літературу, географію та історію українців. Однак, реалізувати цю програму виявилось складно. Політика у освітній галузі часто призводила, з одного боку, до поділу населення за національною ознакою, а з іншого, до консолідації українців. У цьому плані досить актуальним стало питання про інформаційно-роз'яснювальну роботу з боку відповідних державних служб [3, с. 253].

Ще у серпні 1917 р. на секції вищої школи ІІ Всеукраїнського учительського з'їзду член Ради Міністерства освіти І. Огієнко зробив доповідь про «Найперші завдання української філології». Його колега Ф. Сушицький виступив з промовою, присвяченій проблемі українізації, яка згодом була опублікована у журналі «Вільна українська школа» [3, с. 254].

Публічні виступи у різних колективах влаштовували члени товариства «Просвіта», земські органи, українські клуби, командування військових частин, керівники поштово-телеграфної служби, шкіл, партійні осередки тощо.

Керівництво Центральної Ради розуміло важливість питань культури в долі країни. У декларації Генерального Секретаріату відзначена необхідність розв'язувати не лише національно-політичні домагання мас, а й багато інших, які висувала «економічна і соціальна обстановка» [1, с. 158]. У цей час передові діячі науки і культури України, занепокоєні станом збереження історико-культурної спадщини, почали активно домагатися створення державних органів охорони пам'яток і уже восени 1917 р. в структурі Генерального секретаріату освітніх справ (з січня 1918 р. Міністерства народної освіти) розпочав діяльність відділ музеїв і охорони пам'яток. Дбаючи про збереження національної культурної спадщини, розпорядженням Центральної Ради було сформовано Комітет із питань охорони пам'яток старовини, першим кроком якого стало звернення до населення з проханням утримання від вивезення за межі України історичних цінностей. Члени комітету започаткували широку збиральницьку роботу, намагаючись зосередити в музеях пам'ятки культури, пов'язані з історією українського народу. Зусиллями цієї структури було здійснено заходи, спрямовані на створення мережі провінційних музеїв, що дало змогу проводити культурно-просвітницьку роботу серед широких верств населення. Помітно зміцнивши матеріально-технічну базу наявних музеїв Києва, його співробітники започаткували курси для підготовки фахівців музейної справи. Восени члени Комітету провели ретельне обстеження пам'яток архітектури та історії в Києві, Чернігові, Переяславі та інших містах [6, с. 30]. Про спробу уряду УНР заохотити екскурсійну діяльність свідчать організовані поїздки на могилу Тараса Шевченка і запровадження для екскурсантів пільгових тарифів на транспорті [8, с. 698]. Однак нестабільність політичної ситуації, зміна влади стали на заваді практичної реалізації цих намірів.

Навесні 1918 року унаслідок німецько-австрійської окупації різко змінилася політична ситуація, в Україні встановлюється влада гетьмана П. Скоропадського. Його Уряд продовжує турбуватися про зміцнення державності, подальший розвиток української культури, забезпечення прав національної мови. Гетьман підкреслено демонстрував відродження давніх козацьких традицій, зокрема, роль головного символу гетьманської влади стало зображення на гербі козака з мушкетом. На виконаній відомим українським художником-графіком Г. Нарбутом державній печатці були поєднані козак з мушкетом і тризуб. Новим державним прапором України стало синьо-жовте знамено з зображенням в центрі золотого тризуба з хрестом. В часи Гетьманщини було засновано понад 40 українських гімназій, йшла підготовча робота до створення наукової бібліотеки й українського архіву, двох народних університетів, Української Академії наук [9].

Ця діяльність принесла чималі плоди. Почали активно поширюватися суспільно-політичні і науково-популярні знання в українському середовищі через україномовну лекційну пропаганду. І перші важливі кроки у цьому напрямку було зроблено професурою молодих українських народних університетів

(Київського та Кам'янець-Подільського) ще в ході їхнього заснування, а також під час урочистого відкриття.

Українські студентські громади відправляли своїх лекторів до сільської місцевості, в провінційних містах влаштовували для шкільної молоді, робітників і солдатів цикли лекцій, курси українознавства, на яких популярно роз'яснювали сутність важливих для молоді країни питань. У столиці було організовано літні курси з українознавства для пересічних киян. В орендованому приміщенні університету св. Володимира слухачі відвідували лекції з історії української культури, ораторського мистецтва, публіцистики, було організовано читання україномовних літературних творів. Історико-екскурсійна секція готувала керівників, яким належало організовувати для дітей, молоді і дорослих екскурсії українською мовою до історико-архітектурних пам'яток Києва [3, с. 256].

Чимало лекцій з історії України вчені КНУУ (Київський народний український університет) прочитали за межами столиці, зокрема, у Переяславі, Каневі, Черкасах, Кременчуку, Харкові, Лубнах, Ромнах, Прилуках і Ніжині. Відтак завдяки діяльності культурно-просвітньої комісії Народного українського університету значно зріс рівень свідомості української молоді, що забезпечувало її активну участь у подальшій розбудові і зміцненні української держави [10].

Як бачимо, значна частина викладачів, співробітників і студентів українських університетів, крім виконання основних обов'язків, активно займалися суспільно-важливою інформаційно-просвітницькою діяльністю. Науковою елітою висвітлювалися найрізноманітніші питання державно-політичного життя країни, освіти, науки, культури, релігії, що було надважливо для українського державотворення і національного відродження загалом.

Церковні справи та релігійне життя українців - ще одне важливе питання, яке не залишилось осторонь політики Гетьманату. З літа 1918 р. в Українській державі почав діяти відділ охорони церковної старовини при Міністерстві віросповідань, який опікувався релігійними пам'ятками.

П. Скоропадський та його Уряд вирішили питання стосовно статусу православної церкви в Україні. На церковному Соборі 12 листопада 1918 року міністр новоствореного Міністерства віросповідань О. Лотоцький оголосив декларацію, у якій зазначалося: «В самостійній державі має бути самостійна церква. Це не лише церковна, але й наша національна необхідність... Від імені уряду Української держави маю за честь оголосити його тверду й непохитну думку, що українська церква має бути автокефальною» [6].

На жаль, непослідовність у здійсненні політичних та економічних реформ, невирішеність аграрних питань викликала невдоволення урядом Гетьмана значних прошарків українського суспільства, а згодом його зміщення і прихід до влади Директорії.

Попри зміну влади, соціокультурна політика Уряду Директорії розвивалася в тому ж руслі. Чимало викладачів молодих українських університетів поєднували навчальну, методичну і наукову роботу, виходили часописи «Університетські вісті» у КНУУ та «Записки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету». У 1919-1920 навчальному році значно посилилась масова культурно-освітня і науково-популярна діяльність професорсько-викладацького складу Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Тематика, яка піднімалась науково-педагогічними кадрами, була найрізноманітнішою і стосувалася багатьох галузей суспільного життя. Публічні виступи відбувалися на масових заходах, підготовчих курсах при університеті, курсах дошкільного виховання тощо.

Уряд Директорії підтримував автокефальний рух і 1 січня 1919 р. видав Закон «Про автокефальну Православну Церкву», на чолі якої став митрополит В. Липківський. Новостворена УАПЦ розгорнула широку місіонерську та просвітницьку діяльність, що створило сприятливе підґрунтя для розвитку державно-церковних відносин.

За Директорії планувалось реорганізувати Відділ охорони церковної старовини в Орган охорони пам'яток усіх культур в межах Української Народної Республіки. Однак, у зв'язку зі складним становищем Директорії, яка змушена була воювати за незалежність УНР на два фронти - з радянськими військами та з денікінцями, справа обмежилась запровадженням восени 1919 р. посади Комісара з

питань церковної старовини. Спираючись на підтримку громадськості, співробітники державних органів охорони пам'яток провели значну роботу, спрямовану на збереження історико-мистецьких скарбів культового призначення.

В цілому ж, аналізуючи підсумки політики урядів УНР (Гетьманату та Директорії) щодо релігії, сучасний історик В. Ульяновський стверджує: «Державна влада замість детального обговорення автокефалії української церкви з представниками більшості та єпископами спиралася на українську меншість білого духовенства, котре вимагало офіційного державного проголошення церковної автокефалії. Це не лише розколело церкву, а й перетворило серйозну ідею на політичний фарс, дискредитувавши саме поняття автокефалії» [12, с. 5]. Попри все, на нашу думку, діяльність священнослужителів УАПЦ мала вагоме соціально-культурне значення, оскільки формувала етнічну свідомість прихожан, підносила їх громадські почуття, об'єднувала своїх членів в єдину спільноту, пов'язану тотожними релігійними й національними інтересами. Автокефальна церква, крім власне релігійних, виконувала ще й найважливішу суспільну функцію - збереження духовності народу і підтримку власної української автентичності.

Обговорення результатів

Проведене дослідження дає підстави для твердження, що соціально-культурні питання були серед пріоритетних протягом усього періоду визвольних змагань, знаходячи різну практичну реалізацію в діяльності урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Відтак можна погодитися з думкою В. Шейка та Г. Згурського про те, що запровадження «свідомого витворення власних культурних форм, поява індивідуально-неповторного змісту культурної творчості могли з'явитися лише тоді, коли український народ, передова інтелігенція змогли не лише чинити опір денаціоналізації власного життя, але й висунути завдання пошуків своїх шляхів у науці, освіті, мистецтві, праві, що було вимогою українізації суспільно-культурних процесів» [13].

Результати також свідчать, що у 1917-1921 роках відбулось певне закладення підвалин для формування української ментальності як основи національної самоідентифікації, або, за висловом В. Буяшенка, нових ментальних парадигм [14]. Отримані під час дослідження дані підтверджують важливу роль Української автокефальної церкви у збереженні української автентичності і прагнення очільників УНР до створення в Україні самостійної церкви. Наші результати вказують на вагоме місце церковно-релігійної політики у процесах національно-культурного відродження часів УНР, на якому наголошував і М. Баяк [15].

В цілому період визвольних змагань став переломним у вітчизняній історії: українська нація набула хоч невдалого, але дуже важливого досвіду творення незалежної держави. Можна провести паралелі між історичними подіями 100-літньої давнини і сучасністю. Зараз, не зважаючи на зовнішню агресію, досі спостерігається опір українізації, відсутня єдина помісна православна церква, наявні проблеми політичної консолідації. Водночас відбудова потужної армії, переважний патріотизм, освіченість і громадська позиція серед молодого покоління, поширення достовірної інформації на протидію російській пропаганді, підтримка світової спільноти дає надію на те, що помилки минулого будуть враховані, і Україна відбудеться як цивілізована демократична європейська держава.

Висновки

В Українській державі у 1917-1921 роках здійснювалась активна просвітницька робота, спрямована на виховання патріотизму та підвищення рівня національної свідомості. Відбувалось відкриття

україномовних навчальних закладів, мережі музеїв, пропагування інтересу до історії та культури України.

Активну роль у соціокультурних процесах, у формуванні та збереженні української автентичності відігравали науково-культурні еліти, Українська автокефальна церква.

Проте соціокультурна діяльність обмежувалась як зовнішніми чинниками (військовими діями на території України), так і через непослідовність державницьких структур, опір проросійських сил, які розгорнули в Україні кампанію із дискредитації української ідеї.

Перелік літератури та джерел інформації

1. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У 2 т. - Т. 1: 4 березня - 9 грудня 1917 р. / Упоряд. В. Ф. Верстюк. Київ: Наук. думка, 1996. 589 с.
2. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У 2 т. - Т. 2: 10 грудня 1917 р. - 29 квітня 1918 р. / Упоряд. В. Ф. Верстюк. Київ: Наук. думка, 1996. 422 с.
3. Студії з історії української революції 1917-1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого // Ред. В. Ф. Верстюк. Київ: Інститут історії НАН України, 2011. - 406 с.
4. Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917-1921 рр.): Матеріали міжнар. наук. конф. 1-2 червня 2017 р. / Упоряд. В. Верстюк та ін. Київ, Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. 544 с.
5. Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років: Указ Президента України № 17/2016 22 січня 2016 року. URL: www.president.gov.ua/documents/172016-19736 (дата звернення 1.10.2017 р.)
6. Виткалов В.Г. Українська культура: сторінки історії ХХ століття. Рівне: Вертекс, 2004. 640 с.
7. Вінніченко В. Боротьба за перші підвалини автономії // Історичний календар. К., 2001. Вип.8. С. 154-164.
8. Стріха М. Туризм // Нариси української популярної культури. - Київ: УЦКД, 1998. 760 с.
9. Гошуляк І. Українська держава гетьмана Скоропадського // Історичний календар, К., 2001. Вип.8. С. 243-246.
10. Мельник Е. М. Діяльність Культурно-просвітньої комісії Київського українського народного університету (травень - липень 1918 р.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». 2002. Вип. 62. С. 41.
11. Полянська-Василенко Н. Д. Історія України. В 2-х т. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1992. С. 502.
12. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917 - 1920 рр. (доба Української Центральної Ради). Київ: Либідь, 1997. 200 с.
13. Шейко В.М., Згурський Г.В. Українізація як соціально-культурний процес // Культура і національна свідомість: проблеми теорії та завдання практики. Київ 1991. С. 79.
14. Буяшенко В. В. Ментальність як парадигма співбуття: автореф. дис.... канд. філос. наук: 09.00.04. Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1997. 26 с.
15. Баяк М. І. Місце церковно-релігійної політики у процесах національно-культурного відродження. Поділля в період УНР // Освіта, наука і культура на Поділлі. 2009. Т. 14. С. 335-346.

References

1. Verstyuk, V.F., ed. (1996). *Ukrayins`ka Tsentral`na Rada: dokumenty i materialy* [Ukrainian Central Rada: documents and materials]. Vol. 1: 4 March - 9 December 1917. Kyiv: Nauk. Dumka.
2. Verstyuk, V.F., ed. (1996). *Ukrayins`ka Tsentral`na Rada: dokumenty i materialy* [Ukrainian Central Rada: documents and materials]. Vol. 2: 10 December 1917 - 29 April 1918. Kyiv: Nauk. Dumka.
3. Verstyuk, V.F., ed. (2011). *Studiyi z istoriyi ukrayins`koyi revolyutsiyi 1917-1921 rokiv: na poshanu Ruslana Yakovycha Pyroha* [Research on the history of the Ukrainian revolution of 1917-1921: in the honor of Ruslan Yakovlevich Pirog]. Kyiv: Instytut istoriyi NAN Ukrayiny, 2011.

4. Verstyuk, V.F. et al., ed. (2017). *Revolutsiya, derzhavnist', natsiya: Ukrayina na shlyakhu samostverzhennya (1917-1921 rr.): Materialy mizhnar. nauk. konf. 1-2 chervnya 2017 r.* [Revolution, statehood, nation: Ukraine on the path of self-affirmation (1917-1921 gg.): Materials international. sciences conf. June 1-2, 2017]. Kyiv, Chernihiv: Sivers'kyi tsentr pislyadyplomnoyi osvity.
5. *Pro zakhody z vidznachennya 100-richchya podiy Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917-1921 rokiv: Ukaz Prezydenta Ukrayiny № 17/2016 22 sichnya 2016 roku* [About measures to celebrate the 100th anniversary of the events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921: Decree of the President of Ukraine No. 17/2016 dated January 22, 2016]. Retrieved from: www.president.gov.ua/documents/172016-19736.
6. Vytkalov, V. H. (2004). *Ukrayins'ka kul'tura: storinky istoriyi KHKH stolittya* [Ukrainian culture: pages of the history of the twentieth century]. Rivne: Verteks.
7. Vinnichenko, V. (2001). Borot'ba za pershi pidvalyny avtonomiyi [The struggle for the first foundations of autonomy]. *Istorychnyy kalendar*, 8, 154-164.
8. Strikha, M. (1998). Turyzm [Tourism]. *Narysy ukrayins'koyi populyarnoyi kul'tury*. Kyiv: UTSKD.
9. Hoshulyak, I. (2001). Ukrayins'ka derzhava het'mana Skoropads'koho [The Ukrainian state of Hetman Skoropadsky]. *Istorychnyy kalendar*, 2001, 8, 243-246.
10. Mel'nyk, E. M. (2002). Diyal'nist' Kul'turno-prosvitnoyi komisiyi Kyivskoho narodnoho universytetu (traven' - lypen' 1918 r.) [Activities of the Cultural and Educational Commission of the Kyiv Ukrainian People's University (May-July 1918)]. *Visnyk Kyivskoho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya «Istoriya»*, 62, 41.
11. Polyans'ka-Vasylenko, N. D. (1992). *Istoriya Ukrayiny* [History of Ukraine]. Vol. 2. Kyiv: Naukova dumka.
12. Ul'yanovs'kyi, V. (1997). *Tserkva v Ukrayins'koyi derzhavi 1917 - 1920 rr. (doba Ukrayins'koyi Tsentral'noyi Rady)* [Church in the Ukrainian state from 1917 to 1920 (the day of the Ukrainian Central Rada)]. Kyiv: Lybid.
13. Sheyko, V.M. & Z'hurs'kyi, H.V. (1991). Ukrayinizatsiya yak sotsial'no-kul'turny protses [Ukrainianization as a socio-cultural process]. *Kul'tura i natsional'na svidomist': problemy teorii ta zavdannya praktyky*. Kyiv.
14. Buiashenko, V. V. (1997). *Mental'nist' yak paradyhma spivbuttya: avtoref. dys.... kand. filos. Nauk: 09.00.04* [Mentalism as a paradigm of co-existence: author's abstract of PhD Thesis in Philosophy Sciences]. Kyiv, 1997.
15. Bayuk, M. I. (2009). Mistse tserkovno-relihiynoyi polityky u protsesakh natsional'no-kul'turnoho vidrodzhennya Podillya v period UNR [The Place of Church-Religious Policy in the Processes of the National-Cultural Revival of Podillya in the Period of the UPR]. *Osvita, nauka i kul'tura na Podilli*, 2009, 14, 335-346.